

Ναταλία Πούλου – Αναστάσιος Τάντσης

Παρατηρήσεις στα Μεσοβυζαντινά Λουτρά της Ανατολικής Κρήτης

ABSTRACT

Eastern Crete is a place where recent archaeology has strengthened the sense of continuity from the late Roman to the medieval period. This has been especially evident from excavation data at several sites mainly along the northern shore.

An archaeological excavation carried out in Mochlos, Siteia by a team from the School of History and Archaeology of the Aristotle University of Thessaloniki has uncovered an extensive water-management building complex consisting of two cross-vaulted bath-houses and a large vaulted cistern. The finds so far, together with the investigation of the buildings and their construction technique, point to a date in the transitional Byzantine period. The buildings' cross-vaulted typology links them, on the other hand, to three other examples of medieval bath-houses that were later converted into churches. It seems that the cross-vaulted shape was applied to the bath-houses due to functional issues, but this feature rendered them easy to adapt to another use where the same shape acquires an added symbolism. Examining these buildings together helps clarify certain issues regarding their history as a group. It seems that they were all constructed in the early Middle Byzantine period (after the 7th c.). The conversion of the three into churches most probably dates from the 13th c. on. This is further corroborated by the details of their masonry, which includes brickwork characteristic of the Late Byzantine period.

The idea that secular and sacred architecture share more characteristics than is usually supposed comes as a natural conclusion of our enquiry.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Ανατολική Κρήτη, Μεταβατική περίοδος, παράκτιες εγκαταστάσεις, υλικός πολιτισμός, βυζαντινά λουτρά, βυζαντινή ναοδομία, κοσμική βυζαντινή αρχιτεκτονική, εκκλησιαστική βυζαντινή αρχιτεκτονική

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ακτή του Μόχλου βρίσκεται 33 χλμ. περίπου δυτικά της πόλης της Σητείας, στο ανατολικό άκρο του κόλπου του Μιραμπέλλου (Εικ. 1). Η περιοχή άρχισε να ερευνάται παράλληλα με τη νησίδα που φέρει το ίδιο όνομα ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα, από αρχαιολόγους που ενδιαφέρονταν για το μινωικό παρελθόν της. Οι περισσότεροι αρχαιολόγοι σημειώνουν τα μεταγενέστερα της μινωικής εποχής ευρήματα, χαρακτηρίζοντάς τα συχνά ως ρωμαϊκά ή υστερορωμαϊκά (Seager 1909, 275, Leatham, Hood 1958/1959, Sanders 1982, 17), και ορισμένοι υποστηρίζουν ότι κατά τα ρωμαϊκά χρόνια η κατοίκηση θα πρέπει να εκτεινόταν ανατολικά του χωριού Μόχλος έως τον ναό του Αγίου Ανδρέα (Sanders 1982, 17, 136, Soles 1978, 14-15, Soles, Davaras, 1992, 419, 442).

Εικ. 1. Η ανατολική Κρήτη. Σημειώνονται θέσεις με ευρήματα βυζαντινής εποχής στα βόρεια παράλια (Πηγή: Google Maps).

Αξίζει να αναφέρουμε ότι συστηματικές ανασκαφικές έρευνες αρχικά στη νησίδα Ψείρα και αργότερα στον Πρινιατικό Πύργο (Ιστρόν, Καλό Χωριό), αποκάλυψαν πολύ σημαντικές βυζαντινές θέσεις. Συγκεκριμένα, η ανασκαφή που διενεργήθηκε στην Ψείρα από το 1986 έως και το 1995 αποκάλυψε σημαντική εγκατάσταση με κινστέρνα, που χρονολογείται στο τέλος του 6ου/αρχές 7ου έως και τον 9ο αιώνα (Betancourt, Davaras 1988, 221, 224, fig. 9, pl. 70.d, 71, Albanì 1995, 466-471, Ρουλου-Ραπαδημητρίου 1995, 1119-1131, Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 236, 239, 245-246, Ρουλου-Νοδαρού 2007, 755-766) (Εικ. 2). Η μελέτη της κεραμικής έδειξε ότι χρήση του χώρου υπάρχει και σε μεταγενέστερες εποχές από τον 10ο έως και τον 13ο αιώνα (Ρουλου-Ραπαδημητρίου, Νοδαρού 2007, 755-766).

Εικ. 2. Η βυζαντινή κινστέρνα στην Ψείρα.

Η ανασκαφική έρευνα, που διενεργείται στη μικρή χερσόνησο του Πρινιατικού Πύργου από το 2005 έως σήμερα έχει φέρει στο φως σημαντικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, καθώς και κεραμικά και αντικείμενα μικροτεχνίας, χρονολογούμενα στον 7ο έως και στο 9ο/10ο αιώνα (Hayden, Τσιροπούλου 2012, 507-584, Κλοντζα-ΐακλιονα 2012, 11, Τζαβέλλα 2013). Και στις δύο αυτές θέσεις αποκαλύφθηκαν νησιωτικές (Ψείρα) ή παράκτιες εγκαταστάσεις

Εικ. 3. Η κινστέρνα στη θέση Λούτρες του Μόχλου Σητείας (φωτογραφία: Ν. Πούλου).

(Πρινιάτικος Πύργος), που χρονολογούνται στη μεταβατική βυζαντινή περίοδο (7ος-9ος αι.) (Πούλου-Παπαδημητρίου 2011, 387).

Στη θέση Θόλος έχουν έρθει στο φως στοιχεία, που δικαιολογούν τη δραστηριότητα σε αυτόν τον ασφαλή όρμο τουλάχιστον έως και τον 7ο αιώνα (Sanders 1982, 17, Haggis 1996, 189).¹

Στοιχεία για εγκατάσταση και στη νησίδα του Μόχλου από τον 6ο έως και τον 10ο αιώνα και από τον 12ο έως τον 14ο έχουν έρθει στο φως κατά τη μελέτη της κεραμικής (Κωνσταντινίδου 2011, Ρουλου-Ραπαδημητρίου 2012, 317, Πούλου-Παπαδημητρίου, Κωνσταντινίδου [υπό δημοσίευση]).

Ύπαρξη λειψάνων πρωτοβυζαντινής περιόδου στη θέση Λούτρες, ανατολικά του χωριού Μόχλος, αναφέρεται για πρώτη φορά το 1992 από τους Soles και Davaras (Soles, Davaras 1992, 419, 442). Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής στη νησίδα Ψείρα επισημαίνονται από τους Betancourt, Αλμπάνη και Πούλου τυπολογικές και κατασκευαστικές ομοιότητες μεταξύ της κινστέρνας που βρίσκεται στην Ψείρα και αυτής που υπάρχει στη θέση Λούτρες (Betancourt, Davaras 1988, 221, 224, fig. 9, pl. 70.d, 71, Albani 1995, 466-471, Ρουλου-Ραπαδημητρίου 1995, 1119-1131) (Εικ. 3).

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

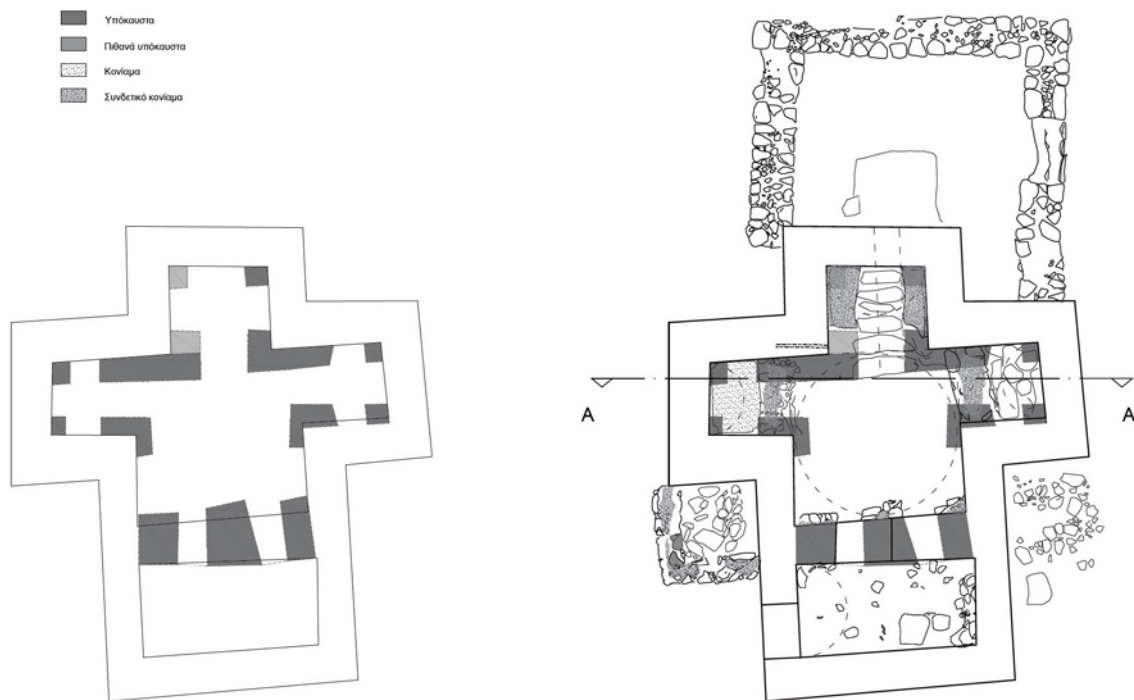
Αυτή λοιπόν η κινστέρνα ήταν το μόνο εμφανές κτήριο στη θέση Λούτρες και οδήγησε στην έναρξη της ανασκαφής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Στα πρώτα στάδια της έρευνας στη θέση αυτή, αφαιρώντας μεγάλες ποσότητες λίθων και πυκνούς θάμνους, αποκαλύψαμε δύο επιπλέον κτήρια τα οποία είναι διαμορφωμένα με παρόμοιο σχήμα και παρόμοια οικοδομικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά (Εικ. 4). Το πρώτο σώζεται σε καλύτερη κατάσταση

Εικ. 4. Η κινστέρνα και τα δύο σταυρικά κτήρια που αποκαλύφθηκαν στις Λούτρες (ορθοφωτογραφία: Φ. Στεφάνου).

¹ Η αρχαιολόγος Μαριάννα Κατηφόρη μάς έδειξε ευρήματα από σωστική ανασκαφή σε οικόπεδο ευρισκόμενο πλησίον της μεγάλης αποθήκης (horreum/granary) στον Θόλο, τα οποία χρονολογούνται έως και στον 7ο αιώνα. Ευχαριστούμε πολύ τη συνάδελφο για την πληροφορία αυτή.

Εικ. 5. Κάτοψη του κτηρίου Β στις Λούτρες (σχέδιο: Δ. Μαγγανά).

και μεγαλύτερο ύψος. Έχει γενικές διαστάσεις (6 × 6.70 μ. περίπου) και είναι σταυρόσχημο (Εικ. 5). Το κτήριο διαιρείται στον κυρίως χώρο και σε έναν δευτερεύοντα. Ο πρώτος αποτελείται από ένα κεντρικό τετράπλευρο, το οποίο καλυπτόταν με χαμηλό θόλο (πιθανώς τρούλο). Στις τρεις πλευρές του (βόρεια, ανατολική και δυτική) ανοίγονται ορθογώνιες σε κάτοψη προεξοχές, οι οποίες προβάλλουν από το κυρίως σώμα του κτηρίου και καλύπτονταν με μικρή καμάρα. Οι τρεις αυτοί χώροι, καθώς είναι πιο στενοί από τις πλευρές του κεντρικού χώρου και εκτείνονται πέραν αυτού, αρθρώνουν το σχήμα του (ελεύθερου) σταυρού σε κάτοψη. Στα νότια ένας επιμήκης ορθογώνιος χώρος καταλαμβάνει όλη την πλευρά του κτηρίου. Είχε και αυτός θολωτή κάλυψη με μία ημικυκλική καμάρα παράλληλη με τον κύριο άξονά του, Α-Δ.

Το κτήριο παρουσιάζει τυπολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά, τα οποία οδηγούν στο συμπέρασμα πως είχε κατασκευαστεί αρχικά ως λουτρό. Είναι κτισμένο από αργολιθοδομή στην οποία σε ορισμένα σημεία χρησιμοποιείται μικρός αριθμός θραυσμάτων από πλίνθους, κεράμους και άλλα ένθετα θραύσματα κεραμικών. Η κατασκευή έχει γίνει με πολύ ισχυρό υδραυλικό ασβεστοκονίαμα, ενώ με υδραυλικά κονιάματα ήταν καλυμμένες και οι εσωτερικές επιφάνειες. Οι εξωτερικές επιφάνειες καλύπτονταν με αντίστοιχα κονιάματα σε επάλληλες στρώσεις, από τις οποίες η εξωτερική περιέχει σημαντικό όγκο προσμίξεων από κονιορτοποιημένες πλίνθους (κουρασάνι), όπως προκύπτει από τα περιορισμένα σημεία στα οποία αυτά διασώζονται (Εικ. 6). Εντοπίστηκαν στοιχεία, που επιτρέπουν να διατυπώσουμε την άποψη πως το σύνολο της επιφάνειας του κτηρίου εδραζόταν επάνω σε υπόκαυστα.

Στις γωνίες του κυρίως χώρου μεταξύ του κεντρικού τετραγώνου και των πλευρικών προεκτάσεων, μέσα στην ισχυρή τοιχοποιία, διασώζονται είτε τμήματα είτε οι θέσεις από πήλινους

Εικ. 6. Λεπτομέρειες υδραυλικών κονιαμάτων από την εξωτερική και την εσωτερική επιφάνεια του κτηρίου Β (φωτογραφία: Α. Τάντσης).

αεραγωγούς, οι οποίοι διατρυπούσαν το κτήριο (Εικ. 7). Οι αεραγωγοί, όπου διατηρούνται, είναι κεραμικοί, διαμέτρου περίπου 12 εκ. Επιπλέον σε χαμηλότερα τμήματα της τοιχοποιίας διασώζονται οι απολήξεις στενότερων αγωγών (πιθανώς νερού), οι οποίοι είναι επίσης πλίνθινοι και διατρυπούν την τοιχοποιία. Από την κάλυψη του κεντρικού χώρου σώζεται ένα τμήμα, ενώ ένα μικρότερο βρέθηκε ανάμεσα στον λιθωσρό στο κέντρο του χώρου. Εξετάζοντας αυτά τα δύο υπολείμματα προκύπτει πως ο θόλος, που κάλυπτε το κεντρικό τμήμα του κυρίως χώρου του λουτρού, είχε πεπλατυσμένες πλευρές και αποτμήσεις στις διαγωνίους.

Το κτήριο είχε αρχικά κατασκευαστεί ως μικρό λουτρό σταυρικού σχήματος. Από το σύνολο των ευρημάτων που αξιολογήθηκαν κατά την ανασκαφή των επιμέρους χώρων φαίνεται

Εικ. 7. Υπολείμματα αμφορέων εντοιχισμένων στο κτήριο Β (φωτογραφία: Α. Τάντσης).

Εικ. 8. Άποψη του κτηρίου Β από ψηλά. Διακρίνεται το ασβεστοκάμινο στον κεντρικό χώρο (ορθοφωτογραφία: Φ. Στεφάνου).

πως, όταν σταμάτησε να λειτουργεί ως λουτρό, το κτήριο μετατράπηκε σε κεραμικό εργαστήριο. Σε μια μεταγενέστερη φάση –ίσως κατά τον 19ο αιώνα– χρησιμοποιήθηκε ως ασβεστοκάμινο (Εικ. 8). Και στις τρεις περιπτώσεις η φωτιά παρέμεινε το συνδετικό στοιχείο των τριών χρήσεων.

Σε μικρή απόσταση προς τα ΒΑ, μετά την απομάκρυνση μεγάλων και ισχυρών θάμνων αποκαλύφθηκε δεύτερος λιθωσωρός, κάτω από τον οποίο εμφανίστηκε δεύτερο σταυρόσχημο κτίσμα το οποίο, αν και διασώζεται σε μικρότερο ύψος και σε χειρότερη κατάσταση γενικά, παρουσιάζει εν τούτοις κοινά χαρακτηριστικά με το πρώτο (Εικ. 9). Διαγράφει με σαφήνεια τη

Εικ. 9. Κάτοψη του κτηρίου Γ (ορθοφωτογραφία: Φ. Στεφάνου).

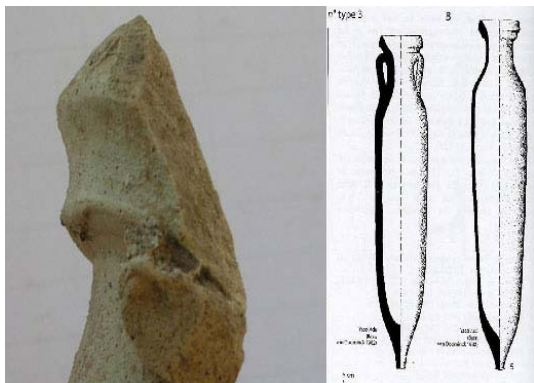
Εικ. 10. Θέσεις εντοιχισμένων αμφορέων με υπολείμματα στο κτήριο Γ (φωτογραφία: Α. Τάντσης).

σταυρική του κάτοψη με έναν κεντρικό ορθογώνιο χώρο, στον οποίο ανοίγονται στενότερες τετράπλευρες κόγχες στις τρεις πλευρές. Το βόρειο τμήμα του όμως είναι περισσότερο κατεστραμμένο και δεν έχουμε ακόμη καθαρή εικόνα για τον τρόπο ολοκλήρωσης του σχήματος του κτηρίου σε εκείνη την πλευρά. Στοιχεία για την κάλυψή του δεν εντοπίστηκαν, εκτός από την εν γένει ισχυρή περιμετρική τοιχοποιία και τις ενισχύσεις στις γωνίες του κεντρικού χώρου, οι οποίες αποτελούν ενδείξεις για κάλυψη των χώρων με θόλους και ίσως τρούλο στο κεντρικό τμήμα. Οι γενικές διαστάσεις (5,80 × 6,10 μ.) και η ομοιότητα στη διάρθρωση καθώς και στην οικοδομική τεχνολογία με το προηγούμενο κτήριο καθιστούν την υπόθεση αυτή εύλογη. Επιπλέον, οι πλευρικοί τοίχοι στις κόγχες συγκλίνουν ελαφρώς προς τα πάνω, στοιχείο το οποίο ενισχύει την υπόθεση της κάλυψής τους με καμάρες.

Τα κατασκευαστικά και λειτουργικά στοιχεία του κτηρίου έχουν επίσης πολλές ομοιότητες με αυτά του προηγούμενου: αργολιθοδομή με ισχυρό συνδετικό κονίαμα, υδραυλικό κονίαμα στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων και θέσεις αεραγωγών και υδραυλικών αγωγών μαζί με θραύσματά τους στις γωνίες και τις πλευρές του κεντρικού χώρου (Εικ. 10). Από τα παραπάνω προκύπτει ότι και το δεύτερο κτήριο ήταν λουτρό, του οποίου όμως η αλληλουχία των φάσεων καθώς και οι μεταγενέστερες της αρχικής του χρήσεις δεν είναι προς το παρόν δυνατόν να προσδιοριστούν, καθώς δεν έχουν αποκαλυφθεί ακόμη στοιχεία, τα οποία να επιτρέπουν τη διατύπωση υποθέσεων επί του θέματος.

Στη θέση Λούτρες, λοιπόν, κοντά στον Μόγλο στη βόρεια ακτή της ανατολικής Κρήτης αποκαλύφθηκαν δύο σταυρικού σχήματος λουτρά το ένα δίπλα στο άλλο.

Αν και η ανασκαφική έρευνα δεν έχει ολοκληρωθεί, έχουμε ορισμένα ευρήματα από τα οποία προκύπτουν στοιχεία για τη χρονολόγησή τους. Κατά τη διάρκεια της έρευνας βρέθηκαν πεσμένα τμήματα των αεραγωγών και άλλα κινητά ευρήματα, τα οποία μπορούν να μας δώσουν τις χρονολογικές ενδείξεις.

Εικ. 11. α) Θραύσμα από λαίμο σπαθείου, που χρησιμοποιήθηκε ως αεραγωγός, β΄ μισό 7ου αι.
β) Σπαθεία (Bonifay 2004, type 3B, fig. 69)
(φωτογραφία: Ν. Πούλου)

Εικ. 12. Τροχήλατος λύχνος, 7ος/8ος αι (φωτογραφία: Ν. Πούλου)

Ενδιαφέρον στοιχείο χρονολόγησης και μάλιστα *terminus post quem* αποτελούν οι αμφορείς, που σε δεύτερη χρήση είχαν χρησιμοποιηθεί ως αεραγωγοί: πρόκειται για σπαθεία και είναι αμφορείς εισηγμένοι από την περιοχή της Τυνησίας, οι οποίοι χρονολογούνται στην περίοδο από τα μέσα έως το τέλος του 7ου αιώνα (Bonifay 2004, 127-129, εικ. 69, type 3B) (Εικ. 11).

Παράλληλα, κατά την ανασκαφή ήρθε στο φως λύχνος, χρονολογούμενος στον 7ο ή αρχές 8ου αιώνα (Πούλου-Παπαδημητρίου 2000, 224) (Εικ. 12) και σφαιρικοί αμφορείς, οι οποίοι χρονολογούνται από τα μέσα του 7ου έως και τον 8ο αιώνα (Πούλου-Παπαδημητρίου 2013, 116-118, Ρουλου-Ραπαδημητρίου, Νodarou 2014, 874-877).

Το κτηριακό συγκρότημα που αποκαλύφθηκε αποτελείται από μια δεξαμενή για τη συγκέντρωση και αποθήκευση νερού, δύο κτήρια λουτρών, καθώς και υπολείμματα συμπληρωματικών κατασκευών. Είναι πιθανό αυτά τα κτήρια να ανήκαν σε έναν ευρύτερο δομημένο χώρο. Προς το παρόν η έρευνα δεν έχει αποκαλύψει επιπλέον κτήρια σε άμεση γειτνίαση. Είναι

Εικ. 13. Άποψη των τριών κτηρίων στις Λούτρες του Μόχλου από ΒΔ (λήψη: Φ. Στεφάνου).

δε πιθανό αυτά να μην διατηρούνται σε ικανό βαθμό, καθώς δεν θα ήταν κατασκευασμένα με τα ισχυρά υδραυλικά κονιάματα των χώρων που προορίζονται για χρήση νερού.

Τα κτήρια αυτά κατασκευάστηκαν δίπλα σε έναν χείμαρρο προκειμένου να αξιοποιηθεί το νερό, το οποίο συγκεντρωνόταν στο σημείο αυτό και έπειτα έρρεε προς τη θάλασσα (Εικ. 13). Η κατασκευή ενός εκτενούς συγκροτήματος με δύο λουτρά αποτελεί σαφή ένδειξη για την ύπαρξη μιας οργανωμένης κοινωνικής ομάδας στην περιοχή, η οποία τα χρησιμοποιούσε. Αν και κτίσματα αυτής της περιόδου δεν έχουν εντοπιστεί στην ευρύτερη περιοχή του Μόχλου –εκτός από λείψανα βασιλικής κάτω από το εκκλησάκι του Αγίου Ανδρέα στα ανατολικά– επιφανειακά ευρήματα σε όλη την παράκτια ζώνη αποτελούν ισχυρές ενδείξεις για την ύπαρξη οικισμού από τον 6ο αι. και μετά.

Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΠΡΟΣ ΤΗ ΜΕΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

Κατά συνέπεια η περιοχή γύρω από τις Λούτρες του Μόχλου εντάσσεται στον κατάλογο των θέσεων, οι οποίες έχουν εντοπιστεί στη βόρεια ακτή της Κρήτης. Οι αρχαιολογικές αυτές θέσεις, στις οποίες υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για χρήση κατά τη διάρκεια του 7ου, 8ου, 9ου αι., με τον Αραβικό κίνδυνο υπαρκτό, αποκαλύπτουν μια εικόνα για τη βορειοανατολική ακτή της Κρήτης στην οποία παράκτιες ή νησιωτικές εγκαταστάσεις εξακολουθούν να λειτουργούν, έχουν μάλιστα επαφές με όλο τον αιγαιακό χώρο και την ίδια την Κωνσταντινούπολη. Οι θέσεις αυτές φαίνεται να αναπτύσσονται σε νησίδες ή στους όρμους, που σχηματίζονται στη βορειοανατολική ακτή τόσο στον κόλπο του Μιραμπέλλου όσο και μεταξύ των απόκρημνων απολήξεων, οι οποίες χαρακτηρίζουν την περιοχή, που βρίσκεται ανατολικά του κόλπου αυτού. Αν και έχει υποστηριχθεί ότι οι παράκτιες θέσεις της Κρήτης εγκαταλείφθηκαν μετά τα μέσα του 7ου αι. εξαιτίας του αραβικού κινδύνου,² οι έρευνες των τελευταίων δεκαετιών αποδεικνύουν ότι ακριβώς αυτή την περίοδο, καθώς και τους δύο επόμενους αιώνες (8ο και 9ο), οι εγκαταστάσεις αυτές όχι μόνο διατηρήθηκαν, αλλά ενδεχομένως ενισχύθηκαν ακριβώς εξαιτίας της παρουσίας των Αράβων στο Αιγαίο. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η ενίσχυση ή η εξαρχής ανοικοδόμηση οχυρωματικών περιβόλων σε πολλές από τις πρωτοβυζαντινές πόλεις της Κρήτης, καθώς και σε θέσεις στρατηγικού χαρακτήρα. Αναφέρουμε μεταξύ άλλων οχυρώσεις πόλεων, όπως η Κυδωνία/Χανιά (Ανδριανάκης 2012, 75-90), το Ηράκλειο (Συθιακάκη, Κανάκη, Μπιλμέζη 2015), η Χερσόνησος (Συθιακάκη, Μαρή 2017), η Ελεύθερνα (Tsigonaki 2007, 263-297), η Γόρτυνα (Perna 2012), η Λύκτος/Λύττος, η Ίνατος/Τσούτσουρος (Sanders 1982, 151, Συθιακάκη, Μαρή 2017), η Ιεράπετρα (Μαρή 2010, 200-210). Οι οχυρώσεις στις πόλεις αυτές είτε ανεγείρονται είτε ενισχύονται κατά τη διάρκεια του 7ου αιώνα και κυρίως από τον β' μισό του και μετά (Πούλου-Παπαδημητρίου 2011, 383-387). Οχυρωματικοί περίβολοι με εγκαταστάσεις έχουν εντοπιστεί σε θέσεις στρατηγικού χαρακτήρα όπως το Λιόπετρο (βορειοανατολική ακτή) και η Οαξός/Οξά (σε ύψωμα πάνω από την Ελούντα/αρχαία Ολούς) (Sanders 1982, 19, Γιγουρτάκης 2011, 365). Παράλληλα σε θέσεις όπως η Ίτανος ή οι μικρότερες Πριναίτικος Πύργος, Θόλος, Μόχλος, Ψείρα συνεχίζεται η δραστηριότητα κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου στις περισσότερες δε έως και τον 9ο αιώνα (Ρουλου-Paradimitriou 2018).

² Τη θέση αυτή έχουν υποστηρίξει αρκετοί ερευνητές: μεταξύ άλλων βλ. Τσιγωνάκη 2009, 173-174.

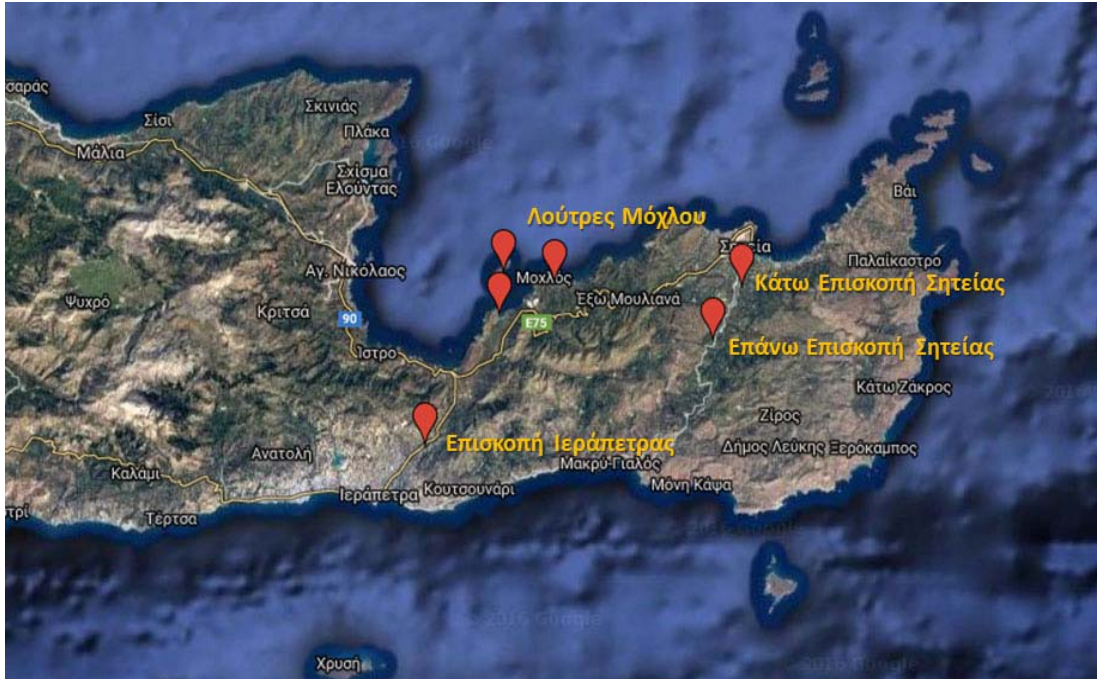
Είναι γνωστό το ενδιαφέρον των αυτοκρατόρων να ενισχύσουν την άμυνα στα νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη από το β΄ μισό του 7ου αιώνα και μετά. Είναι επίσης γενικώς αποδεκτό ότι κατά τον 8ο αιώνα η Κρήτη είχε στενές επαφές με την κεντρική διοίκηση. Ο Λέων ο Γ΄ φρόντισε μεταξύ άλλων να ενισχύσει τις ναυτικές δυνάμεις της αυτοκρατορίας και να δημιουργήσει το *θέμα των Κιβυρραιωτών* προκειμένου να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικότερα ο αραβικός κίνδυνος. Η δημιουργία του *θέματος Κρήτης* πριν την αραβική κατάκτηση είναι ένα ζήτημα που έχει συζητηθεί διεξοδικά μεταξύ των ερευνητών, οι οποίοι έχουν διατυπώσει αντίθετες απόψεις (Tsougarakis 1988, 164-178, Kountoura-Galaki 2017).³ Έχει επίσης προταθεί από τους Brubaker και Haldon ότι η δημιουργία του *θέματος Κρήτης*, θα μπορούσε να τοποθετηθεί χρονικά πριν την αραβική κατάκτηση (Brubaker, Haldon 2011, 761-762, σημ. 132). Είναι πάντως γεγονός ότι κατά τον 8ο αιώνα η φροντίδα της κεντρικής διοίκησης να ενισχύσει και να προφυλάξει τα νησιά δημιουργεί νέες συνθήκες στην Κρήτη και ενισχύει τη δραστηριότητα σε αστικά κέντρα και παράκτιες εγκαταστάσεις (Πούλου-Παπαδημητρίου 2014, 140-141). Η ύπαρξη σημείων ασφαλούς ελλιμενισμού και ανεφοδιασμού των πλοίων θα πρέπει να ήταν προϋπόθεση για τις θαλάσσιες μεταφορές και την κίνηση του βυζαντινού στόλου (Poulou-Papadimitriou 2018).

ΤΑ ΛΟΥΤΡΑ ΤΟΥ ΜΟΧΛΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΛΟΥΤΡΑ ΤΗΣ Α ΚΡΗΤΗΣ

Η ύπαρξη κατοίκησης την περίοδο μετά τον 7ο αιώνα στην περιοχή του Μόχλου επιβεβαιώνεται από τη λουτρική εγκατάσταση που ήρθε στο φως. Το κτηριακό συγκρότημα αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο για τα κατασκευαστικά του χαρακτηριστικά όσο και για την τυπολογία του. Αν και το ζήτημα της μελέτης των λουτρικών εγκαταστάσεων κατά τη μέση και ύστερη Βυζαντινή περίοδο δεν έχει αναπτυχθεί ακόμη σε βάθος, κυρίως εξαιτίας της έλλειψης σαφώς χρονολογημένων παραδειγμάτων, υπάρχουν κάποια στοιχεία, τα οποία μας επιτρέπουν να διερευνήσουμε τυπολογικά και λειτουργικά θέματα. Κατά τη μέση και ύστερη Βυζαντινή περίοδο φαίνεται πως η κλίμακα και το μέγεθος των λουτρικών εγκαταστάσεων περιορίζονται σημαντικά (Yegül 2010, 201-205, Kullberg 2016, 154-157). Εγκαταλείπονται οι επιβλητικές κτηριολογικές συνθέσεις των ρωμαϊκών χρόνων και της ύστερης αρχαιότητας. Στον μεσαίωνα το σχήμα των λουτρών προκύπτει κυρίως από λειτουργικούς λόγους. Στη μετάβαση από την ύστερη αρχαιότητα στους μέσους βυζαντινούς χρόνους τα λουτρά περιορίζονται σε μέγεθος και μεγαλοπρέπεια και η λούση γίνεται μια περισσότερο ιδιωτική και πιθανώς λιγότερο χρονοβόρα διαδικασία (Yegül 2010, 199-212). Τα λουτρά μετά την πρωτοβυζαντινή εποχή είτε αποτελούν συρρικνώσεις παλαιότερων κτηρίων είτε νέες κατασκευές στις οποίες η λούση, τουλάχιστον στο τελικό στάδιο του ζεστού λουτρού, γίνεται σε ατομικούς περιορισμένους χώρους. Αυτή η χρήση εξυπηρετείται από κόγχες μικρών ως επί το πλείστον διαστάσεων, οι οποίες συχνά προβάλλουν από το κυρίως σώμα του κτηρίου.

Στα δύο κτήρια λουτρών που αποκαλύφθηκαν στις Λούτρες του Μόχλου η διάταξη των κογχών αυτών είναι κανονική στις τρεις πλευρές ενός κεντρικού, τετράγωνου σε κάτοψη, τρουλαίου σε κάλυψη χώρου. Οι κόγχες προεξέχουν πέραν του τετραγώνου και διαγράφουν το σταυρικό σχήμα στην κάτοψη.

³ Στο θέμα έχουμε αναφερθεί στο Πούλου-Παπαδημητρίου 2014, 140-141.

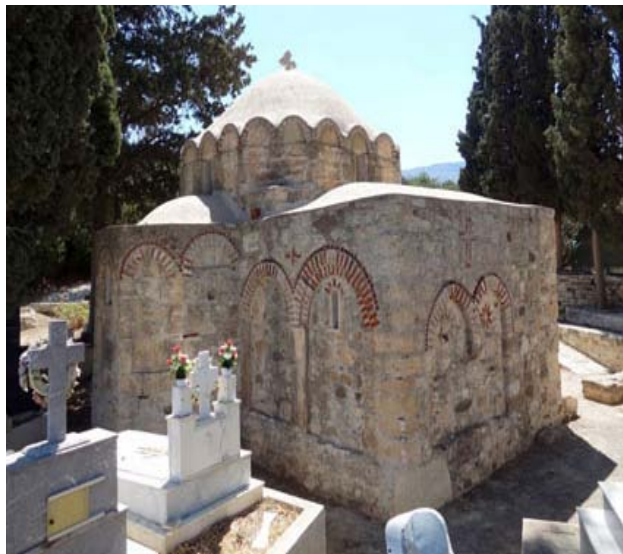

Εικ. 14. Θέσεις Μεσοβυζαντινών λουτρών στην ανατολική Κρήτη.

Τα δύο αυτά κτήρια λουτρών δεν είναι όμως τα μόνα με αυτή τη διάταξη. Στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Κρήτης έχουν διασωθεί τρία πολύ ενδιαφέροντα κτήρια με κοινή ιστορία και χαρακτηριστικά με αυτά στις Λούτρες (Εικ. 14). Πρόκειται για τον ναό των Αγίων Γεωργίου και Χαραλάμπους στην Επισκοπή Ιεράπετρας (Μυλοποταμιτάκη 1986, Γκράτζιου 2010, 253) (Εικ. 15), τον ναό των Αγίων Αποστόλων στην Κάτω Επισκοπή Σητείας (Κατηφόρη 2010, Γκράτζιου 2010, 254) (Εικ. 16) και τον ναό του Αγίου Βασιλείου στην Επάνω Επισκοπή

Εικ. 15. Ο ναός στην Επισκοπή Ιεράπετρας (ορθοφωτογραφία: Φ. Στεφάνου).

Εικ. 16. Ο ναός στην Κάτω Επισκοπή Σητείας (φωτογραφία: Α. Τάντσης).

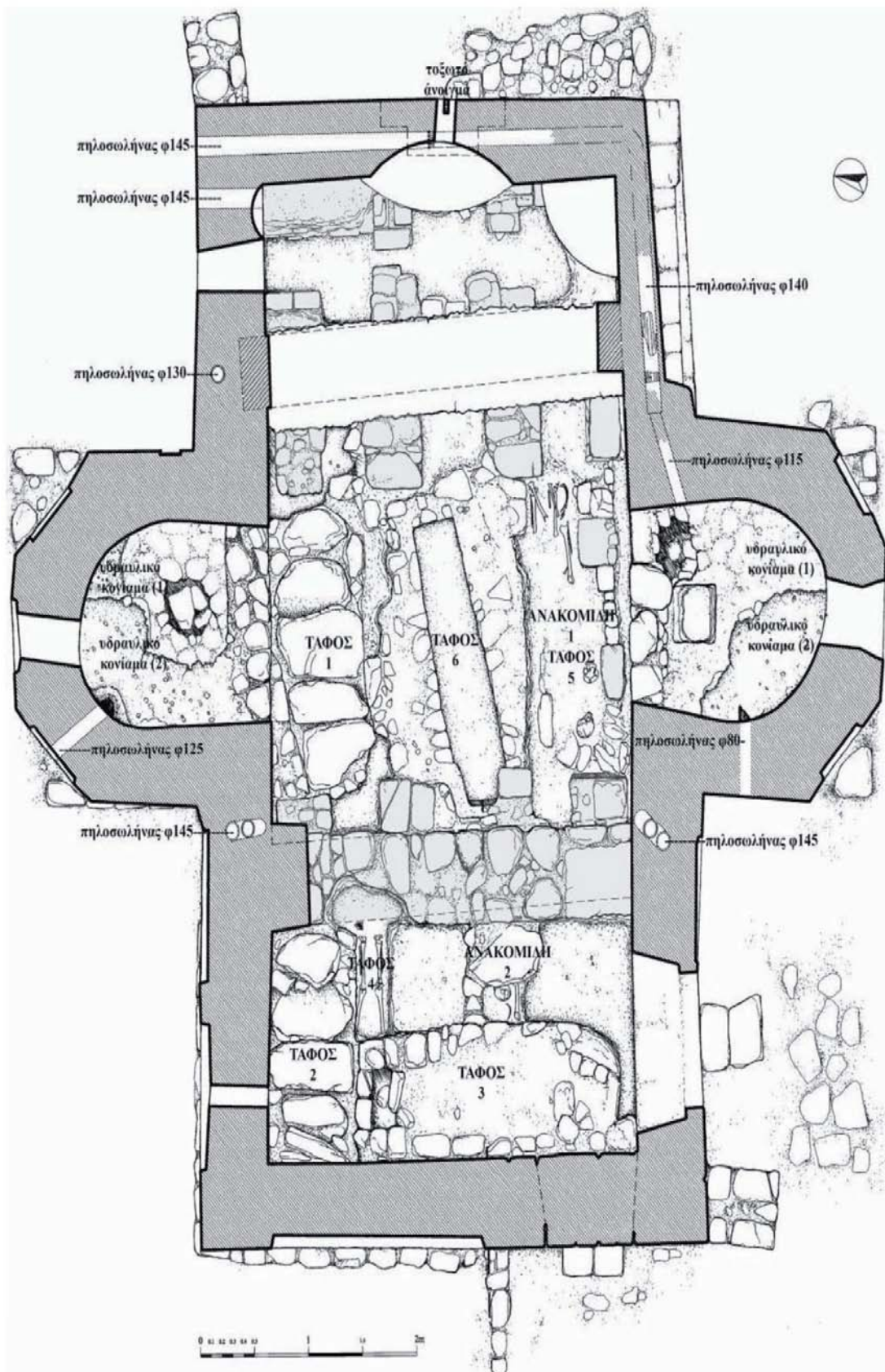

Εικ. 17. Ο ναός στην Επάνω Επισκοπή Σητείας (ορθοφωτογραφία: Φ. Στεφάνου).

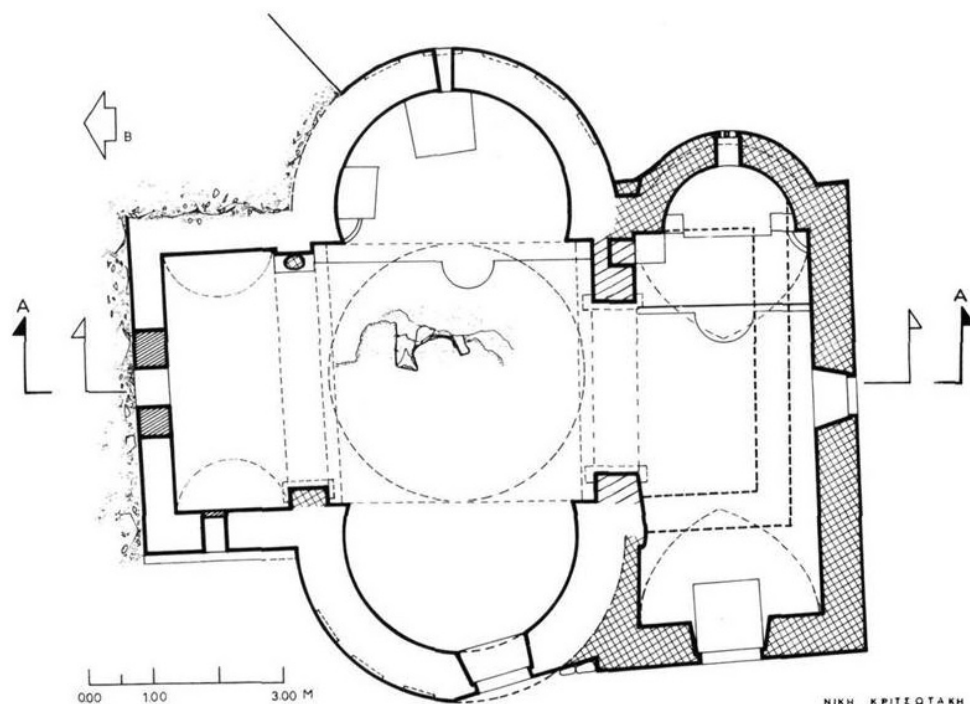
Σητείας⁴ (Εικ. 17). Και οι τρεις ναοί ήταν αρχικά κτήρια λουτρών, τα οποία μετατράπηκαν σε ναούς.⁵ Η μετατροπή περιλάμβανε σημαντικές αλλαγές, προσθήκες, αλλά και αναμορφώσεις χώρων, οι οποίες σε κάθε περίπτωση είναι διαφορετικές. Βέβαια η γενική αίσθηση ως προς τον χώρο διατηρείται και στα τρία κτήρια παρόμοια. Πρόκειται για μικρής κλίμακας κτήρια, τα οποία παρουσιάζουν ομοιότητες κατασκευαστικές και τυπολογικές με τα δύο κτήρια στις Λούτρες. Είναι κατασκευασμένα με αργολιθοδομή, με ισχυρό συνδετικό κονίαμα. Αποτελούνται από τον κυρίως χώρο του λουτρού και τη δεξαμενή νερού, η οποία είναι θολωτή και καταλαμβάνει τη μία πλευρά του κάθε κτηρίου. Ο κυρίως χώρος του λουτρού και στις τρεις περιπτώσεις είναι τετράπλευρος και τρουλαίος. Στην Επισκοπή Ιεράπετρας και στην Κάτω Επισκοπή Σητείας δύο θολωτοί χώροι ανοίγονται στις πλευρές του κεντρικού τμήματος και προεξέχουν από τον κυρίως χώρο (Μυλοποταμιτάκη 1986, 441-443, Κατηφόρη 2010, 213-215, Σχ. 1) (Εικ. 18). Το πλέον πιθανό είναι μια τρίτη προεξοχή να πρόβαλε αρχικά στην πλευρά που ήταν απέναντι από τη δεξαμενή νερού. Στον ναό στην Κάτω Επισκοπή Σητείας, η πλευρά αυτή έχει αναμορφωθεί και έχει διευρυνθεί ώστε να δημιουργηθεί προθάλαμος-νάρθηκας που βρίσκεται απέναντι από το ιερό, το οποίο διαμορφώθηκε στη θέση της δεξαμενής. Στην Επισκοπή Ιεράπετρας οι επεμβάσεις υπήρξαν πιο δραστικές: το ιερό διαμορφώθηκε με διεύρυνση στη μία προεξέχουσα κόγχη, ενώ η δεξαμενή ενσωματώθηκε στον κυρίως χώρο του ναού. Η προεξέχουσα κόγχη απέναντι από τη δεξαμενή αντικαταστάθηκε από ένα επιπλέον παρεκκλήσι που προστέθηκε στη θέση της (Μυλοποταμιτάκη 1986, 441-443, εικ. 2) (Εικ. 19). Σε αυτό τον ναό η δυτική πλευρά του παρεκκλησιού έχει τον ρόλο προθαλάμου-νάρθηκα.

⁴ Τον ναό του Αγίου Βασιλείου στην Επάνω Επισκοπή Σητείας μάς υπέδειξε ως πρώην λουτρό η συνάδελφος Μαριάννα Κατηφόρη, την οποία και ευχαριστούμε.

⁵ Το φαινόμενο της μετατροπής λουτρών σε ναούς πέρα από την ανατολική Κρήτη καλύπτεται εν συντομία με τη σχετική βιβλιογραφία σε πρόσφατο άρθρο των συγγραφέων (Ρουλιού-Tantsis 2019, 271-272).

Εικ. 18. Κάτοψη του ναού στην Κάτω Επισκοπή Σητείας (Κατηφόρη 2010, σχ. 1).

Εικ. 19. Κάτοψη του ναού στην Επισκοπή Ιεράπετρας (Μυλοποταμιτάκη 1986, εικ. 2).

Στην Επάνω Επισκοπή Σητείας τα στοιχεία του Λουτρού έχουν διατηρηθεί σε μεγαλύτερο βαθμό,⁶ αλλά το κτήριο έχει υποστεί σημαντικές αλλοιώσεις. Από λεπτομερή εξέταση της διάρθρωσης της τοιχοποιίας εκατέρωθεν του κεντρικού τρουλαίου χώρου φαίνεται πως οι δύο πλευρικοί χώροι, που υπήρχαν σε εκείνο το σημείο ως προεξέχουσες κόγχες, έχουν κατεδαφιστεί και δυστυχώς μετά την αποκατάσταση των κονιαμάτων εξωτερικά με ομοιόμορφο τρόπο, στην πιο πρόσφατη επέμβαση στο μνημείο, είναι αδύνατο να γίνει αντιληπτό πότε απομακρύνθηκαν.⁷ Στα δυτικά απέναντι από τη δεξαμενή υπήρχε πιθανώς μία τρίτη προεξέχουσα κόγχη, η οποία δεν διατηρείται, αλλά είναι σήμερα αλλοιωμένη και διευρυμένη προκειμένου να λειτουργήσει και ως χώρος εισόδου.

Εξίσου σημαντικές ήταν και οι επεμβάσεις που πραγματοποιήθηκαν στις όψεις. Οι ναοί στην Επισκοπή Ιεράπετρας και στην Κάτω Επισκοπή Σητείας απέκτησαν στοιχεία διάρθρωσης των όψεών τους, τα οποία θα μπορούσαν να θεωρηθούν τυπικά για τη βυζαντινή ναοδομία, αν και αρκετά απλοποιημένα. Τα στοιχεία αυτά είναι πλίνθινα τόξα, τα οποία εφαρμόζονται σε πλαίσια ανοιγμάτων και σε πλαίσια τυφλών αψιδωμάτων, καθώς και άλλα πλίνθινα στοιχεία

⁶ Σε αυτά περιλαμβάνεται η διαμόρφωση των αγωγών εξαερισμού, οι οποίοι έχουν μάλιστα τονιστεί στην αποκατάσταση που έγινε στο κτήριο. Όμως λείπει οποιαδήποτε μορφολογική διαμόρφωση στο κτήριο πέραν από τα πλαίσια των ανοιγμάτων, τα οποία προφανώς σχετίζονται με την περίοδο λειτουργίας του κτηρίου ως ναού, στη σημερινή τους μορφή, συνεπώς είναι αρκετά όψιμα και επιπλέον έχουν επισκευαστεί στην τελευταία αποκατάσταση του κτηρίου.

⁷ Δεν είναι δηλαδή απόλυτα ξεκάθαρο αν κατά τον χρόνο ζωής του κτηρίου ως ναού υπήρχαν μία ή περισσότερες οικοδομικές φάσεις. Θα μπορούσαν δηλαδή οι πλευρικές προεξέχουσες κόγχες να υπήρχαν και στην πρώτη φάση κατά την οποία το λουτρό μετατράπηκε σε ναό.

Εικ. 20. Λεπτομέρειες διακοσμητικών στοιχείων στην τοιχοποιία του ναού στην Κάτω Επισκοπή Σητείας και στον τρούλο της Επισκοπής Ιεράπετρας (φωτογραφίες: Α. Τάντσης).

με διακοσμητικό χαρακτήρα, όπως σταυροί. Και στα δύο κτήρια υπάρχει εκτενής εφαρμογή φιαλοστομιών, τα οποία χρησιμοποιούνται για να τονίσουν σειρά τοξυλίων (τα οποία είναι καθαρά διακοσμητικά) στην περίμετρο των τρούλων των κτηρίων, αλλά και πλαίσια ανοιγμάτων ή ακόμη για τη διαμόρφωση καθαρά διακοσμητικών στοιχείων (Εικ. 20). Στον ναό στην Επάνω Επισκοπή Σητείας τα στοιχεία αυτά λείπουν και γενικά είναι το πιο μικρό και πλέον λιτό από τα τρία λουτρά που μετατράπηκαν σε ναούς. Σε αυτό έχουν διατηρηθεί τρεις θέσεις για την τοποθέτηση σκυφίων στην κύρια δυτική του όψη. Καθώς η δυτική όψη μετατράπηκε σε σημείο εισόδου στον ναό, ο τονισμός του ανοίγματος με τα σκυφία προφανώς σχετίζεται με τη μετατροπή του κτηρίου και όχι με την αρχική του φάση. Δεν είναι όμως βέβαιο πως τα σκυφία τοποθετήθηκαν εκεί από την αρχή της μετατροπής ή αργότερα σε μια δεύτερη ή και μεταγενέστερη φάση.

Και στα τρία κτήρια εντοπίζονται επιπλέον μορφολογικά-κατασκευαστικά στοιχεία ιδιαίτερης επεξεργασίας, όπως πλαίσια ανοιγμάτων και θυρώματα, καθώς και λίθινα σφενδόνια στο εσωτερικό, τα οποία έχουν κατασκευαστεί από λαξευτή λιθοδομή και τα οποία στις περισσότερες περιπτώσεις φαίνεται πως σχετίζονται με τη μετατροπή των κτηρίων από λουτρά σε ναούς.

Τα τρία κτήρια, τα οποία μετατράπηκαν από λουτρά σε ναούς παρουσιάζουν ομοιότητες στην τυπολογία, την τεχνολογία και τα μορφολογικά χαρακτηριστικά με τα δύο λουτρά που αποκαλύφθηκαν στη θέση Λούτρες στον Μόχλο. Η σταυρική τους διάταξη και η θολωτή τους κάλυψη ήταν αρχικά συνδεδεμένη με τη χρήση τους ως λουτρά. Το ενδιαφέρον είναι πως η σταυρική τρουλαία διάταξη, η οποία προέκυψε από λειτουργικούς καθαρά λόγους ικανοποιούσε ως φαίνεται και τις συμβολικές-μορφολογικές αναζητήσεις του

σχεδιασμού των ναών και έτσι τα κτήρια αυτά μετατράπηκαν σε εκκλησίες με μικρές λειτουργικές επεμβάσεις διατηρώντας ουσιαστικά την τρουλαία σταυρική διάταξη, τουλάχιστον στα δύο από αυτά.⁸ Ο συσχετισμός του σταυρικού σχήματος και της τρουλαίας κάλυψης με τη μετέπειτα χρήση των κτηρίων ως ναών έχει ήδη επισημανθεί (Γκράτζιου 2010, 253-254).

Ένα θέμα το οποίο παραμένει ανοικτό είναι η ερμηνεία των στοιχείων διάρθρωσης των όψεων των λουτρών που μετατράπηκαν σε ναούς. Ο εμπλουτισμός των εξωτερικών επιφανειών των κτηρίων με στοιχεία διάρθρωσης διακοσμητικού χαρακτήρα, στα οποία εντάσσονται τα φιαλοστόμια, πιθανώς σχετίζεται με την αύξηση της σημασίας τους όταν αυτά μετατράπηκαν σε ναούς. Αυτό ενισχύεται από το γεγονός ότι τα φιαλοστόμια αποτελούν γενικά στοιχείο της ναοδομίας μετά τον 13ο αιώνα (Βελένης 1984, 97-98 και 103, Τσουρής 1988, 69-73). Εξίσου και η χρήση της τεχνικής της υποχωρημένης πλίνθου σε τόξα τυφλών αψιδωμάτων της Επισκοπής Ιεράπετρας (Μυλοποταμιτάκη 1986, 444-446) είναι στοιχείο το οποίο δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για χρονολόγηση στον 11ο ή 12ο αιώνα, αφού εντοπίζεται και σε πολύ μεταγενέστερα κτήρια (Βελένης 1984, 87 κε. και 94 κε.). Αντίθετα έχει υποστηριχθεί πως τα στοιχεία αυτά υπήρχαν εξαρχής στα κτήρια των λουτρών (Μυλοποταμιτάκη 1986, 451, Κατηφόρη 2010, 217) και θεωρήθηκαν ενδεικτικά μιας χρονολόγησης περίπου στον 11ο αιώνα, άποψη η οποία μπορεί να αναθεωρηθεί.

Τα λουτρά που αποκαλύφθηκαν στη θέση Λούτρες του Μόχλου βοηθούν στην αποσαφήνιση των ζητημάτων αυτών. Η πολύ απλή διάρθρωση της εξωτερικής επιφάνειας της τοιχοποιίας τους ενισχύει την άποψη πως τα κτήρια των λουτρών δεν έφεραν επεξεργασία των όψεών τους και το στοιχείο αυτό θα πρέπει να συνδεθεί με τη μετατροπή τους σε εκκλησίες, κάτι που προφανώς δεν συνέβη στα λουτρά του Μόχλου. Η πολύ απλή επιφάνεια της τοιχοποιίας στον Άγιο Βασίλειο της Επάνω Επισκοπής Σητείας είναι μια επιπλέον ένδειξη προς αυτή την κατεύθυνση. Αλλά και σε ένα άλλο Μεσοβυζαντινό λουτρό το οποίο μετατράπηκε σε ναό, στον Άγιο Δημήτριο στη Βιράν Επισκοπή Μυλοποτάμου (Ανδριανάκης 2006, 53 κ.ε.) παρά τις προφανείς διαφορές ως προς το σχήμα και τον τύπο, τα όποια στοιχεία διάρθρωσης των όψεων του κτηρίου σχετίζονται με τις οικοδομικές φάσεις του μετά τη μετατροπή του σε ναό.

Ως προς τη χρονολόγηση των λουτρών στην περιοχή της Ανατολικής Κρήτης, η εικόνα την οποία αποκομίζουμε από τα λουτρά στις Λούτρες βοηθά στην αποσαφήνιση ορισμένων στοιχείων. Η χρονολόγηση των λουτρών στον Μόχλο σε μια περίοδο μετά τον 7ο αιώνα, καθώς και η αίσθηση επιπλέον φάσεων με διατήρηση της αρχικής τους χρήσης (δηλ. ως λουτρά), αποτελεί ένδειξη για τη χρονολόγηση και των υπολοίπων λουτρών, τα οποία μετατράπηκαν σε ναούς στην πρώιμη Μεσοβυζαντινή περίοδο. Τόσο η τεχνολογία κατασκευής όσο και η τυπολογία των κτηρίων αυτών συνηγορούν σε μια τέτοια άποψη. Οι διαφορές στην κλίμακα προφανώς σχετίζονται με τον χαρακτήρα των κοινοτήτων, τις οποίες εξυπηρετούσαν. Ως λουτρά ήταν τρουλαία σταυρικά κτήρια χωρίς στοιχεία διάρθρωσης των όψεών τους.

Δεχόμενοι πως τα διακοσμητικά στοιχεία προστεθήκαν κατά τη μετατροπή τους σε ναούς, η χρονολόγηση της φάσης αυτής θα πρέπει να τοποθετηθεί μετά τον 13ο αιώνα κατά την

⁸ Όπως ήδη σημειώθηκε η κατεδάφιση των πλευρικών προεξεχουσών κογχών στον ναό στην Επάνω Επισκοπή Σητείας μπορεί να συνέβη μετά τη μετατροπή του σε ναό. Είναι δηλαδή πιθανόν ο ναός αυτός να είχε για κάποιο απροσδιόριστο σήμερα διάστημα σταυρική διάταξη.

περίοδο της Ενετοκρατίας κάτι το οποίο έχει ήδη επισημανθεί (Μυλοπαταμιτάκη 1986, 451, Γκράτζιου 2010, 253).

Ανακεφαλαιώνοντας, τα λουτρά στην Επισκοπή Ιεράπετρας και στην Κάτω και Επάνω Επισκοπή Σητείας φαίνεται πως κατασκευάστηκαν μετά την πρωτοβυζαντινή περίοδο όπως και τα λουτρά του Μόχλου. Τα τρία πρώτα μετατράπηκαν σε ναούς μετά τον 13ο αιώνα. Η μελέτη των βυζαντινών λουτρών της Ανατολικής Κρήτης παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς η κοσμική αρχιτεκτονική στο Βυζάντιο συνεχίζει εν πολλοίς να αποτελεί ένα ζητούμενο. Η μετατροπή των τριών λουτρών σε ναούς δικαιολογεί τη διάσωσή τους. Η μετατροπή αυτή είναι ενδεικτική για αλλαγές στις συνήθειες της λούσης ή για δομικές αλλαγές στους οικισμούς που ανήκαν, όπως το πέρασμα στην Ενετοκρατία (Γκράτζιου 2010, 253) ή και τα δύο. Προφανώς τα δύο λουτρά που αποκαλύφθηκαν στον Μόχλο ανήκαν σε οικισμό, η τύχη του οποίου όμως είναι διαφορετική από αυτή των Επισκοπών και αποτυπώνεται στη διαφορετική τύχη των κτηρίων αυτών (Ρουλου, Tantsis 2019, 272-276).

Σε σχέση με την τυπολογία τους επισημαίνεται η διαφορετική προσέγγιση μεταξύ κοσμικής και εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής σύνθεσης, η οποία όμως καταλήγει σε παρόμοιο αποτέλεσμα: στη ναοδομία ο επιζητούμενος συμβολισμός αποτελεί προτεραιότητα, που καθορίζει τη μορφή, ενώ στα λουτρά η λειτουργία εξυπηρετείται κατά προτεραιότητα. Και στις δύο περιπτώσεις το σταυρικό σχήμα, που προκύπτει και η θολωτή κάλυψη αποτελούν ένα κοινό χαρακτηριστικό, το οποίο εν τέλει επιτρέπει τη μετάβαση από το λουτρό στους ναούς. Για τους βυζαντινούς πρωτομάστορες οι δύο διαδικασίες προφανώς ήταν διακριτές και αντιμετωπίζονταν με αντίστοιχο τρόπο ως προς τις λεπτομέρειες. Το λουτρό μπορεί να μετατραπεί σε ναό αλλά κοσμεύεται και αποκτά προσεγγμένες λεπτομέρειες, δηλαδή τα φιαλοστόμια και τα τόξα από εμφανή πλινθοδομή.

Η έρευνα στις Λούτρες μας έδωσε την αφορμή να επανεξετάσουμε ζητήματα τυπολογίας στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, τόσο την κοσμική όσο και την εκκλησιαστική. Φαίνεται λοιπόν, ότι, ενώ στην κοσμική αρχιτεκτονική η εξυπηρέτηση της λειτουργίας πρωτεύει, προκύπτουν όμως παρόμοια σχήματα με την εκκλησιαστική, όπου πρωτεύει ο συμβολισμός. Αυτό εν μέρει εξηγείται από τη χρήση κοινών υλικών δομής και οικοδομικής τεχνολογίας, που καταλήγει σε παρόμοιες μορφές τόσο στην κοσμική όσο και στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Μιχάλης Ανδριανάκης (2006), «Χριστιανικά μνημεία επαρχίας Μυλοποτάμου», Ειρήνη Γαβριλάκη, Γ. Τζιφόπουλος (επιμ.), *Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα ως σήμερα. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, Ρέθυμνο, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, 47-77.
- Μιχάλης Ανδριανάκης (2011), «Η μνημειακή αρχιτεκτονική στην Κρήτη της Β΄ Βυζαντινής περιόδου», Ερ. Καψωμένος, Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μιχάλης Ανδριανάκης (επιμ.), *Πεπραγμένα Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α΄, Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», 309-361.
- Μιχάλης Ανδριανάκης (2012), «Η Πρωτοβυζαντινή ακρόπολη των Χανίων», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: Η Οχρωματική Αρχιτεκτονική στο Αιγαίο και ο Μεσαιωνικός Οικισμός Αναβάτου Χίου*, Χίος, 75-90.

- Γεώργιος Βελένης (1984), *Ερμηνεία του Εξωτερικού Διακόσμου στη Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη, Επετηρίδα Πολυτεχνικής Σχολής, Παράρτημα 10, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Νίκος Γιγουρτάκης (2011), «Οχυρώσεις στην Κρήτη κατά τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο», Ε. Καψωμένος, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ. Ανδριανάκης (επιμ.), *Πεπραγμένα του Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, τ. Α΄, Χανιά, 363-380.
- Όλγα Γκράτζιου (2010), *Η Κρήτη στην Ύστερη Μεσαιωνική Εποχή. Η μαρτυρία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Μαριάννα Κατηφόρη (2010), «Ανασκαφή στο ναό των Αγίων Αποστόλων στην Κάτω Επισκοπή Σητείας: Επίσκεψη σε ένα Βυζαντινό Λουτρό», Μιχ. Ανδριανάκης, Ίρις Τζαχίλη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1*, Ρέθυμνο, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 211-222.
- Σόνια Κωνσταντινίδη (2011), *Μεσαιωνική κεραμική από τον Μόχλο ανατολικής Κρήτης* (Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη.
- Μαρία Μαρή (2010), «Διερεύνηση του βυζαντινού τείχους στην Κάτω Μερά Ιεράπετρας», *ΑΕΚ 1*, 200-210.
- Κατερίνα Μυλοποταμιτάκη (1986), «Ο ναός των Αγίων Γεωργίου και Χαραλάμπου στην Επισκοπή Ιεράπετρας», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, τ. 12 (1986), 441-452.
- Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου (2001), «Βυζαντινή κεραμική από τον ελληνικό νησιωτικό χώρο και από την Πελοπόννησο (7ος-9ος αι.): μία πρώτη προσέγγιση», Ε. Κουντούρα-Γαλάκη (επιμ.), *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, Διεθνή Συμπόσια 9, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, 231-266.
- Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου (2011), «Τεκμήρια υλικού πολιτισμού στη βυζαντινή Κρήτη: από τον 7ο έως το τέλος του 12ου αιώνα», Ε. Καψωμένος, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ. Ανδριανάκης (επιμ.), *Πεπραγμένα του Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, τ. Α΄, Χανιά, 381-447.
- Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου (2013), «Άγιος Γεώργιος στο Βουνό Κυθήρων: Η βυζαντινή και η πρώιμη ενετική περίοδος», Γ. Σακελλαράκης (επιμ.), *Κύθηρα. Το Μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό 3: Τα ευρήματα*, Αθήνα, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 282, 26-266.
- Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου, Σόνια Κωνσταντινίδου (υπό δημοσίευση), «Μεσαιωνική κεραμική από τον Μόχλο», *4η Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης, Ρέθυμνο 24-27 Νοεμβρίου 2016* (Πρακτικά υπό έκδοση).
- Βασιλική Συθιακάκη, Ελένη Κανάκη, Χαρά Μπιλιμέζη (2015), «Οι παλαιότερες οχυρώσεις του Ηρακλείου: μια διαφορετική προσέγγιση με βάση τα νεότερα ανασκαφικά δεδομένα», *ΑΕΚ 3*, τ. Α΄, 395-410.
- Βασιλική Συθιακάκη, Μαρία Μαρή (2017), «Συνέχειες, ασυνέχειες και μεταβολές στην κατοίκηση των πόλεων της κεντρικής Κρήτης κατά την περίοδο μετάβασης από την ύστερη αρχαιότητα στους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Τα τεκμήρια της νεότερης αρχαιολογικής έρευνας», *12ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο*, Ηράκλειο.
- Χριστίνα Τσιγωνάκη (2009), «Ίτανος. Ιστορία και τοπογραφία μιας παράκτιας θέσης της ανατολικής Κρήτης κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο», Όλγα Γκράτζιου, Χρ. Λούκος (επιμ.), *Ψηφίδες. Μελέτες Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Τέχνης στη Μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Οεκλαντ*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 159-174.
- Έλλη Τζαβέλλα (2013), «Πριναϊτικός Πύργος. Αμφορείς της μεταβατικής περιόδου (7ος-9ος αι.). Η Τομή IV», *Αρχαιολογικές και αρχαιομετρικές προσεγγίσεις στη βυζαντινή κεραμική της Κρήτης (τέλος 4ου- 12ος αι.)*, Διήμερο εργαστήριο κεραμικής, Παχειά Άμμος Ιεράπετρας, 13-14 Σεπτεμβρίου 2013 (προφορική ανακοίνωση).

- Κωνσταντίνος Τσουρής (1988), *Ο Κεραμοπλαστικός Διάκοσμος των Υστεροβυζαντινών Μνημείων της Βορειοδυτικής Ελλάδος*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Jenny Albani (1995), "Das Kloster auf Pseira. Die Architektur", *Akten des XII. Internationalen Kongresses für christliche Archäologie. Bonn, 22-28 September 1991*, Teil I (= Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband 20,1), Münster, 466-471.
- Philip P. Betancourt, Costis Davaras (1988), "Excavations at Pseira, 1985 and 1986", *Hesperia*, vol. 57, no. 3, 207-225.
- Michel Bonifay (2004), *Etudes sur la céramique romaine tardive d'Afrique*, Oxford, Archaeopress.
- Leslie Brubaker, J. Haldon (2011), *Byzantium in the iconoclast era c. 680-850: a history*, Cambridge University Press.
- Donald C. Haggis (1996), "The Port of Tholos in Eastern Crete and the Role of a Roman Horreum along the Egyptian 'Corn Route'", *Oxford Journal of Archaeology* 15, 183-210.
- Barbara J. Hayden, Metaxia Tsipopoulou (2012), "The Priniatikos Pyrgos Project: Preliminary Report on the Rescue Excavation of 2005-2006", *Hesperia*, vol. 81, no. 4, 507-584.
- Vera Klontza-Jaklova (2012), "The importance of Priniatikos Pyrgos for Byzantine Pottery Studies: floor deposits from Byzantine Building", *Fieldwork and Research at priniatikos Pyrgos and Environs 1912-2012, A Conference (Athens, 1-2 June 2012), Abstracts*, Athens, 11.
- Eleonora Kountoura-Galaki (υπό δημοσίευση), "The Formation of the Isaurian Administrative Network: the example of the naval theme of Kibyrrhaiotai and of Crete", *Graeco-Arabica* 12.
- Jesper Blid Kullberg (2016), "When bath became church spatial fusion in late antique Constantinople and beyond", Brooke Shilling, P. Stephenson (επιμ.), *Fountains and Water Culture in Byzantium*, Cambridge, Cambridge University Press, 145-162.
- J. Leatham, S. Hood (1958/1959), "Sub-marine Exploration in Crete, 1955", *BSA* 53-54, 263-280.
- Roberto Perna (2012), *L'acropoli di Gortina. La tavola "A" della carta archeologica della città di Gortina*, Ichnia, Collana del Dipartimento di Studi Umanistici, Serie Seconda, 6, Macerata, Università degli Studi di.
- Natalia Poulou-Papadimitriou (1995), "Le monastère byzantin à Pseira (Crète): la céramique", *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, Bonn, 22-28 September 1991*, Münster, Teil II (= Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband 20,2), 1119-1131.
- Natalia Poulou-Papadimitriou, Eleni Nodarou (2007), "La céramique protobyzantine de Pseira: la production locale et les importations", M. Bonifay, J.-C. Treglia (eds.), *LRCW* 2, BAR Int. Ser. 1662 (II), Oxford, Archaeopress, 755-766.
- Natalia Poulou-Papadimitriou (2012), "Pottery of the middle Byzantine period and the first centuries of the Venetian occupation from Petras, Siteia", M. Tsipopoulou (ed.), *Petras, Siteia, 25 years of Excavation and Studies*, Athens, Monographs of the Danish Institute at Athens, vol. 16, 315-323.
- Natalia Poulou-Papadimitriou, Eleni Nodarou (2014), "Transport vessels and maritime routes in the Aegean from the 5th to the 9th c. AD. Preliminary results of the EU funded 'Pythagoras II' project: the Cretan case study", Natalia Poulou-Papadimitriou, Eleni Nodarou, V. Kilikoglou (eds.), *LRCW* 4, BAR Int. Ser. 2616 (II), Oxford, Archaeopress, 873-884.
- Natalia Poulou-Papadimitriou (2018), "Maritime routes in the Aegean (7th-9th c.): the archaeological evidence", A. Dunn (ed.), *Byzantine Greece: Microcosm of Empire?*, 46th Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 23rd to 25th, 2013 (υπό δημοσίευση).
- Natalia Poulou, Anastasios Tantsis (2019), "From Town to Countryside: Middle-Byzantine Bath-Houses in Eastern Crete and Their Changing Functions", G. Papantoniou, A. K. Vionis (eds.), *Central Places and Un-Central Landscapes. Political Economies and Natural Resources in the Longue Durée*, Land Special Issue 2019, 264-278.

- Ian F. Sanders (1982), *Roman Crete. An Archaeological Survey and Gazetteer of Late Hellenistic, Roman and Early Byzantine Crete*, England, Warminster.
- Richard Seager (1909), "Excavations on the Island of Mochlos, Crete, in 1908", *AJA* 13, 272-303.
- J. S. Soles (1978), "A New Look at Old Excavations: the University Museum's Work on Crete", *Expedition* 20, 4-15.
- J. S. Soles, C. Davaras (1992), "Excavations at Mochlos, 1989", *Hesperia*, vol. 61, no. 4, 413-445.
- Christina Tsigonaki (2007), "Les villes crétoises aux VIIe et VIIIe siècles: l'apport des recherches archéologiques à Eleutherna", *Annuario della Scuola Archeologica Italiana di Atene*, vol. LXXXV, serie III, 7, 263-297.
- Dimitris Tsougarakis (1988), "Byzantine Crete. From the 5th Century to the Venetian Conquest", *Historical Monographs* 4, Athens.
- Maria Xanthopoulou, Eleni Nodarou and Natalia Poulou (2014), "Local coarse wares from Late Roman Itanos (East Crete)", Natalia Poulou-Papadimitriou, Eleni Nodarou, V. Kilikoglou (eds.), *LRCW* 4, BAR Int. Ser. 2616 (II), Oxford, Archaeopress, 811-817.
- Fikret Yegül (2010), *Bathing in the Roman World*, New York, Cambridge University Press.